

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Ж.А. Абитжанова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: abitzhanova.zhanar@mail.ru)**Метафораға негізделген фразеологизмдер
(Ж.Баласағұнның «Құтадғу билик» шығармасы негізінде)**

Аңдатпа. Бұл мақалада Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасы тіліндегі метафоралық фразеологизмдер қарастырылады. «Құтадғу білік» тіліндегі фразеологиялық бірліктердің жасалуы, ең алдымен, метафоралық қайта ойлаудан туындаған терең мағыналық процестердің нәтижесі. Тілдегі метафораның жасалу механизмі фразеологизмдермен жалғасып, одан әрі дамиды.

Түйін сөздер: метафора, фразеология, семантикалық процесс, сөз мағынасы, лексикалық мағына

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Тілде метафора ойдың дамуына, семантикалық процеске серпіліс беріп, көмескіленеді, өз бейнелілігін жоғалтады. Ол біртебірте күнделікті қолданыстағы сөз мағынасына айналады. Оның метафоралық қасиеті жойылады. Метафора құбылысының сөздің мағынасында орын тепкені соншалық, метафораның негізінде туған қосымша мағынаның көп жағдайда ауыспалы мағына екені бірден аңғарыла бермейді [1, 12 б.]. Тілдік семантиканы дамытудың аса маңызды тәсілі – сөз мағыналарының метафоралық ауысуы.

Тілдің лексикалық және фразеологиялық қабаты, жалпы сөздік құрамы, бір ұғым аясы метафораның қызметі арқылы кеңі түседі. Сөздің метафоралануы арқылы сөз саны өспегенімен, мағына аясы көбейіп, сөз мағынасы дамитыны анық. Көптеген тіл қабаттарының шығу көзі – метафора. Мысалы, метафораға негізделіп фразеологизмдер жасалады: мойынға жүк болу / *bojnum üzä boldi juk*. Мысалы, мына жолдарда көрініс тапқан: *tegüdüñ meñä sen qamuY eggülük / munuñ sücri bojnum üzä boldi juk* ты доставил мне все блага, отблагодарить за них легла бременом на мою шею (QBN 229₁₁) [2, 629 б.].

Сөзде бір, кейде бірнеше лексикалық мағына болады және олар пайда болу тәсілі жағынан әр түрлі келеді. Академик В.В. Виноградов сөздердің лексикалық мағыналарын үш түрге бөледі. Олар: 1) лексикалық атауыш мағына (жеке тұрғандағы); 2) фразеологиялық байлаулы мағына; 3) синтаксистік шартты мағына. Сөз мағыналарының екінші түрі – фразеологиялық байлаулы мағына. Ол сөздің тұрақты тіркес құрамында ғана пайда болатын мағынасы.

Б. Қалиев, А. Жылқыбаеваның «Сөз мағыналарының негіздері» (2002) атты оқу құралында фразеологиялық байлаулы мағынаға мынадай анықтама береді: «фразеологиялық байлаулы мағына дегеніміз – сөздің белгілі бір шақтаулы сөздермен тіркесуінен ғана пайда болатын лексикалық мағынасы. Мұндай сөздер кез келген сөзбен емес, санаулы сөздермен ғана тіркесіп, фразеологиялық байлаулы мағына туғызады» [3, 31-32 бб.]. Авторлар фразеологиялық байлаулы мағынаға қасқа жол, қасқа бұлақ тұрақты тіркестеріндегі қасқа сөзінің мағынасын жатқызады. Сондай-ақ ғалымдар мынаны ескеру керектігін айтады: «сөздің фразеологиялық байлаулы мағынасын идеома-

фразалардың мағыналарымен шатастыруға болмайды. Сөздердің фразеологиялық байлаулы мағынасы – лексикалық (сөздік) мағына, ал идеома-фразеологизмдердің мағынасы – фразеологиялық мағына. Соңғы мағына тұрақты сөз тіркесінің құрамына кіретін барлық сөздердің негізінде жасалса, фразеологиялық байлаулы мағына тек бір сөздің келесі сөзбен тұрақты тіркесі негізінде ғана жасалады [3, 32 б.]. Мысалы, «Құтадғу биликте» мынадай жол бар: *anunmīš turur bu ölüm tarmaqı* (уже) нацелились когти смерти (QVK 367₂). Мұндағы *ölüm tarmaqı* / өлім тырнағы метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы *tarmaq*/тырнақ сөзі «озбыр, күшті» деген фразеологиялық байлаулы мағынада қолданылып тұр. Қазіргі қазақ тілінде тырнақ сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: Тырнағына тұрмады (татымады) – деңгейіне келмеді; Тырнағын батырды – зорлық көрсетті, күштеді; Тырнақ астынан кір іздеді – бәле қуды, жаманшылық іздеді [4, 668 б.].

«Құтадғу биликтің» 333₇ жолында *ersä küiz*/күз келсе метафораға негізделген тұрақты тіркесі орын алған: *jašın qırqta kečsä kün aj ersä küiz / isig neñ bilsä sen özün täbi tüz* когда тебе перевалит за сорок и настанет осенняя пора (твоей жизни), / ты поддерживай свой организм горячим (QBN 333₇). *Ersä küiz*/күз келу тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы *küiz*/күз сөзі «кәрілік» деген фразеологиялық байлаулы мағынаға ие. Қазіргі қазақ тілінде күз сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: Күзге салым – күз түсер шақта, күзге қарай; Күзем алды – күздігүні қойды қырқып, жүнін алды; Күзем жүн – қойдың күзгі қырқылған жүні; Күзем үсті – қойдың күзгі қырқымы кезі [4, 334 б.].

Šäkärdä(n) süčigräk söz/шекерден тәтті сөз метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесі «Құтадғу биликтің» мына жолында көрініс тапқан: *Šäkärdä(n) süčigräk söz idtim saña / я послал тебе слово слаще сахара / саған шекерден тәтті сөз жібердім*. Мұндағы *tätti* сөзі «жағымды» фразеологиялық байлаулы мағынада тұр. Қазіргі қазақ тілінде *tätti* сөзіне қатысты фразеологизмдер мыналар: *Tätti аузының дәмін кетірді* – өз қадірін өзі кетірді, жек көрінішті болді; *Tätti тамыр* (түбір) – қант қызылшасының жемісі; *Tätti тіл* – жанды еріткен жақсы сөз, әңгіме; *Tätti ұйқы* – тырп етпей, рақаттана ұйықтаған ұйқы [4, 626 б.].

Сөзге қатысты *söz üz* / *söz üz* метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесі «сөйлемей» мағынасында «Құтадғу биликте» қолданылған: *özün sen uqa bar özüm söz üzär* сам пойми (это), я замолкаю (QBN 321₇) [2, 511 б.]. Бұл жерде *üz/üz* «тоқтату» фразеологиялық байлаулы мағынасында тұр. Қазіргі қазақ тілінде *üz* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *Қара үзді* – көзден таса болды, ұзап кетті; *Тепсе, темір үзетін* – күшті, мықты, қарулы [4, 691 б.].

Isig is / ыстық ic метафораға негізделген тұрақты тіркесі «өнімді, адал ic» деген мағынада «Құтадғу биликтің» мына жолдарында орын алған: *jašın ersä altmīš ögün ersä qis / isig iška tutıl soıq qılma iš* если тебе шестьдесят лет и если пришла пора старости (букв. зима), / берись за горячую работу, не делай холодное дело (QBN 333₈) [2, 507 б.]. Мұндағы *isig/ыстық* «өнімді, адал» деген фразеологиялық байлаулы мағынаға ие. Қазіргі қазақ тілінде *ыстық* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *Ыстығына күйіп, суығына тоңды* – жақсылық-жамандығын тең бөлісті, ауыртпалығын бірдей көрді; *Ыстық көрінді* – көзіне оттай басылды [4, 763 б.].

«Құтадғу биликте» *kisi köñli juvqa / kisi көңілі жұқа* метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесі кездеседі: *jemä jaqšı aimiř böğü bilgi jarp / kisi köñli juvqa kügäzmäki sarp* мудрец обладающий прочными знаниями, хорошо сказал: / сердце человека слабое, его сохранить нелегко (QBN 249₅) [2, 489 б.]. *Juvqa*/жұқа сөзі «әлсіз» деген фразеологиялық байлаулы мағынаны білдіреді. Қазіргі қазақ тілінде *жұқа* сөзіне қатысты фразеологизмдерді кездестіре алмадық. Сондай-ақ «Құтадғу биликтің» 138₁ жолында *könül jirtti / көңіл жырты* метафораға негізделген тұрақты тіркесі «жүрегін жырты, қайғырды» деген мағынада орын алған: *könül jirtti jas tökti iki közi* (это) разорвало (его) сердце, и из обоих

его глаз потекли слезы (QBN 138₁) [2, 268 116 б.]. Көңіл сөзіне қатысты фразеологизмдер баршылық: Көңілі алаң болды (алабұртты) – ойы бөлінді, алаңдады; Көңілі ауды (бөлінді, кетті, құлады) – құштар болды, ықыласы түсті; Көңілі бар – ұнатады, сүйеді; Көңілі босады (бұзылды) – қобалжыды, толқыды; Көңілі жабықты (тарықты, қамықты) – қайғырды уайымдады; Көңілі жай (тоқ) – ойында алаңы жоқ; Көңілі жақын – а) еркек пен әйелдің арасындағы жақындық, ә) тату, сырлас; Көңілі жарасты – ұнатты, тіл тапты; Көңілі жарым, (жарымжан) – қайғылы, жарым көңіл; Көңілі қалды (қатты, суынды) – ренжіді, өкпеледі; Көңілі құлазыды – жалғызсырады, зерікті; Көңілін аулады (алдады) – көңілін тауып, ойын бөлді; Көңіліне алды (келді) – реніш білдірді; Көңіліне дақ салды – ренжітті, өкпелетті; Көңіліне қарады – ренжіткісі келмеді; Көңіліне ұнады (жақты, үйлесті) – жаратты, жақсы көрді; Көңілін қалдырды (қайтарды, жықты) – бетін қайтарды, ренжітті; Көңілі соқты (шапты) – тәбеті тартты; Көңілі толмады (тоймады) – ойындағыдай болмады, қанағат таппады; Көңілі түсті – ықыласы ауды, ұнатты; Көңілі хош болды – шатшадыман болды; Көңіл айтты – марқұмның туғандарына жұбаныш білдірді, қайырлы болсын айтты; Көңіл бөлді (қойды, бұрды, аударды) – зер салды, ден қойды; Көңіл білдірді – сыңайын танытты; Көңілге қарады – ренжіткісі келмеді; Көңілге қонымды – үйлесімді, ұнамды; Көңілге қуат (медет, медеу) тұтты – іштей жұбаныш етті; Көңілге тоқыды – жақсылап түсінді, ойда сақтады; Көңілге ұялады – орынды көрінді; Көңілдегі жерінен шықты – ойлағандай, диттегендей болды; Көңілді алаң етті – көңілдің тынышын алды; Көңіл жетер – қадір білер, сыйласатын; Көңіл жұбатары – ойға медет тұтары, алданыш етері; Көңіл жыртылады – сөзге келмеді, бетін қақпады; Көңіл көтерді (сергітті) – ойнап-күлді; Көңіл күйі (қошы) – ішкі сезімі, ой дүниесі, зауқы; Көңіл қазы, көз таразы – адал ниет, әділ іс; Көңіл қосты – бірін-бірі ұнатып, ерлізайыпты болды; Көңіл сұрады – ауру кісінің жағдайын, халін білді; Көңіл сүйер – ең жақын дос-жар кісі [4, 326-327 бб.]. Жырту етістігі арқылы жасалған фразеологизмдер де кездеседі: Бетін жырты – ескі әдет бойынша күйеуі өлген әйелдің бетін дал-дал ғып тырнап қатты жылап, жоқтау дәстүрі; Жыртысын жырты – сөзін сөйледі, жоғын жоқтады; Өңешін жырты – бар даусымен айқайлады; Жыртыс жырты – жыртысқа арналған матаны елге үлестірді; Жыртысын жырты – сөзін сөйледі, жоғын жоқтады [4, 264 б.].

«Құтадғу биликте» *közi ač kiši /közi aš kiši* «қызғаншақ кісі» метафораға негізделген тұрақты тіркесі бар: *kauiy ač jesä içsä auiy toğor / közi ač kiši ölsä ačlıq qoğur* все холодные, если они едят и пьют то в конце концов насыщаются, / жадного человека голод оставляет (только тогда), когда он умирает (QBN 153₁₁) [2, 321 б.]. Көне түркі тілінде *ač bol* тұрақты тіркесі «қызғаншақ болу» мағынасында жұмсалған. Ол «Құтадғу биликтің» 129₄ жолында болымсыз етістік тұлғасында қолданылған: *jeemisi aui ol añar bolma ač* плоды (дерева) ядовиты, не будь жадным до них (QBN 1294) [2, 3 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *aš* көз тұрақты тіркесі «тойымсыз адам» деген мағынада кездеседі. *Aš* сөзінің семантикалық өрісінде көптеген фразеологизмдер жасалған: *Aš бәледен қаш бәле* – пәледен аулақ жүр, жолама; *Aš бел* – нәзік жіңішке бел; *Aš бүйір* – іші қусырылған, ішіне тартыңқы бүйір; *Aš кенедей жабысты* – ұстаған жерінен айрылмады, қадалған жерінен қан алды; *Aš көз* – ашқарақ, қомағай; *Aš көзденді* – араны ашылып қомағайланды; *Aš күзендей бүгілді* – қаншырдай қатып жарады; *Aš қасқырдай (бөрідей)* – жалақтады, жалаңдады; *Aš құлақтан тыныш құлақ* – бәлесінен аулақ, жайыңа жүр; *Aš өзегіне түсті* – ішкен тамақты көтере алмай әлсіреп қалды; *Ašтан өліп, көштен қалмады* – ел қатарында болды, біреуден ілгері, біреуден кейін болды [4, 59 б.].

«Құтадғу билик» тілінде *sözin kesti/cözін кесті* деген метафораға негізделген тұрақты сөз тіркесі «сөзін тоқтатты, сөйлемеді» деген мағынада қолданылған: *sözin kesti ačtı aui qaznaqı / ülädi üküс neңiуajlar haqi* оборвал свою речь, открыл сокровищницу / и оделил многими вещами – милостыней для неимущих (QBN 86₁₀) [2, 17 б.]. Сөз кесу тұрақты сөз тіркесінің екі компоненті арқылы да бұл күнде көптеген фразеологизмдер жасалған. Мысалы, сөз

лексемасы арқылы жасалған мынадай фразеологизмдер бар: *Сөз болды* – әңгіме етті; *Сөзге келді* – а) тілдесті, керілді; ә) сөз айтуға шамасы келді; *Сөзге қалды (ілікті)* – өсекке таңылды; *Сөзге құлақ қойды (салды, асты)* – айтқанды тыңдады; *Сөзге жеңсік бермеді* – сөзге тоқтамады, өршелене сөйледі; *Сөзді жүндей сабады* – көп сөйледі, бөсті; *Сөздің қысқасы* – тоқ етері; *сөздің дұрысы*; *Сөздің майын тамызды* – сөзді әдемілеп, шебер сөйледі; *Сөз жоқ* – анық, даусыз; *Сөз қонбады (дарымады)* – ұқпады, түсінбеді; *Сөз салды* – араға адам салып пікірін білдірді; *Сөз саптады* – жүйелеп сөйледі; *Сөз тізгінін берді* – емін-еркін сөйлеуге ерік берді; *Сөз ұстар* – айтыс кезінде, айтысушы жақтың атынан сөз сөйлейтін басшы кісі; *Сөз шығарды* – әңгіменің шетін шығарды; *Сөзі аяқ асты болды (далаға кетті, жерде қалды, зая болды)* – айтқанын ешкім елемеді; *Сөзі бір жерден шықты* – айтқандары үйлесе кетті; *Сөзі дуалы (көне)* – айтқаны келетін киелі деген мағынада айтылады; *Сөзі мірдің оғындай* – сөзді жеріне жеткізе айтты; *Сөзінде тұрды* – айтқанын орындады; *Сөзін жерге тастамады* – дегенін екі етпеді; *Сөзінің жаны бар* – айтқаны дұрыс [4, 580 б.]. *Кесу* етістігі арқылы жасалған фразеологизмдер де бар: *Кесіп алса, қан шықпайды* – а) без-бүйрек, қатал; б) түк тамбас сараң; терісі сүйегіне жабысқан арық; *Кесіп өтпеді* – қарсы келмеді; *Кіндік кескен жер* – туған жер; *Пышақ кескендей тыйылды* – жым болды [4, 308 б.].

Til jaz/tıl жаз метафораға негізделген фразеологизмі «Құтадғу биликтің» 67₃ жолында берілген: *ötüg otnü mäs men tilimni jazır* я не могу обратиться к тебе, развязать свой язык (QBN 673) [2, 559 б.]. Көне түркі тілінде тілге қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *til ač* – сөйлей бастау; *til ayız* – тіл ауыз; *til ayız qıl* – өсектеу; *til bekiit* – үндемеу, сөйлемей; *til bilig* – діни. сегіз білімнің бірі; *til jaz* – тілге ерік беру, тілді байлау; *til jor* – айту; *til jorit* – айту; *til lafz* – сөз, сөйлеу; *til qačıx* – дәм сезу мүшесі; *til qurıtma* – тоқтаусыз сөйлеу; *til sal* – өсектеу; *til söz* – сөйлеу; *til tar* – өсек; *til tegür* – тіл тигізу, реніш туғызу; *til tid* – сөйлеуде ұстамдылық таныту; *til tidil* – сөйлемей, үндемей; *til uzat* – дауыс көтеру, дәрекілік таныту; *tili kel* – тілге ие; *tilin söz* – ауызша сөз, сөйлеу; *tilkä ilin* – тілге ілін [2; 560 б.]. Ал *jaz* етістігіне қатысты көне түркі тілінде *jaz janıl* тұрақты тіркесі «қателесу, күнәға бату» мағынасында қолданылған. Қазіргі қазақ тілінде тілге қатысты фразеологизмдер баршылық: *Тіл алғыш* – айтқанды қалтқысыз орындайтын елгезек; *Тіл жетпейді* – сөзбен айтып болмайды; *Тіл табысты* – өзара ұғынысты, түсіністі; *Тіл тигізді* – жаман сөзбен балағаттады, ұрысты; *Тілге ерді* – біреудің сөзіне нанды, сенді; *Тілге жүйрік* – сөзге шешен, шебер; *Тілге тиік етті* – сөзіне сүйеніш, ойына таяныш жасады; *Тілдің майын тамызды (ағызды)* – жағымды сөз айтты, шебер сөйледі; *Тілі ащы* – шайпау, ұлы тілді, ұрысқақ; *Тілі қысқа* – тілге, сөзге олақ, шорқақ; *Тілі мен жағына сүйенді* – әр нәрсені желеу етіп, зар жақтанды; *Тілі мірдің оғындай* – сөзі уытты, ащы, өткір; *Тілі тиді* – жаман сөзбен балағаттады; *Тілін тартпады* – аузына келген сөзін тартынбай айтты, батыл сөйледі; *Тілінен бал тамған* – сөзі майдай, тілі жұмсақ; *Тілінен тартты* – өз сөзінен өзі зиян көрді; *Тіліңді тарт* – сөзді доғар, қысқарт, абайлап сөйле [4, 672 б.].

Kesti urug / ұрық кесті метафораға негізделген тұрақты тіркесі «ұрпағы үзілді, ру жалғастығы жойылды» деген мағынада «Құтадғу биликтің» 196₁₀ жолында орын алған: *uruysuz kisi ölsä kesti uruı* если умрет человек не имеющий потомства (считай, что) он прекратил свой род (QVK 196₁₀) [2]. Көне түркі тілінде *uruı/ұрық* сөзіне қатысты *uruı özlüg*, *uruı qadaš*, *uruı tariı* тұрақты тіркестері «туыс, туысқандар» деген мағынаға ие [2, 615 б.]. *Ұрық* сөзінің метафоралық мағынасының аясында аталған фразеологизмдер жасалған. *Кесу* етістігінің семантикалық өрісінде көне түркі тілінде де мынадай фразеологизмдер жасалған: *qalan kes* – салық кесу [2, 410 б.]; *söz kes* – сөйлемей [2, 511 б.]; *imінč kes* – үміт жоғалту [2, 611 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *ұрық* сөзіне қатысты жасалған фразеологизмдерді кездестіре алмадық. Ал *кесу* етістігі арқылы жасалған фразеологизмдер бар: *Кесіп айтты* – тоқ етерін тура айтты, бетін күрт қайтарды; *Баға кесті* – баға қойды, баға белгіледі; *Кесіп алса, қан шықпайды* – а) без-бүйрек, қатал; 2) түк тамбас сараң; терісі сүйегіне жабысқан арық; *Кесіп өтпеді* – қарсы келмеді; *Кіндік кескен жер* – туған жер; *Пышақ кескендей*

тыйылды – жым болды [4, 308 б.].

«Құтадғу биликте» метафораға негізделген *ačitsa tilin* (сөзімен ренжіту), *ačitmış jüzin* (жүзін суық ұстау), *ačit-ayrıt* (ренжіту); *ačıy söz* (қатты сөз) тұрақты сөз тіркестері жұмсалған: *sözün söksä jalıuq ačitsa tilin* когда человек ругает словами и огарчает речью (букв. языком); *közi qaşı tügmiş ačitmış jüzin* нахмурил брови, сделал строгим лицо свое (QBN 44₁₀); *nečä ačidimiz ayrıtdimiz ersär* сколько бы мы ни огорчали (их) [2, 6 б.]; *tügük jüz ačıy söz kisig tumlıtur* строгое лицо, жестокое слово озлобляет человека (QBN 94₃₁) [2, 4 б.].

Сондай-ақ шығармада *töru qıl* (әділетті болу) тұрақты тіркесі қолданылған: *töru qılsa elkä köni bolsa beg / tiläk arzu bulıaj* если бек поступает справедливо по отношению к народу и бывает правдивым, / он добьется желаемого (QBN 69₆) [2, 581 б.]. «Құтадғу биликтің» 120₃ жолында *uşıp bardı Zan* (ұшып барды жан) метафораға негізделген тұрақты тіркес кездеседі: *quruı qaldı kalbüd uşıp bardı Zan / bajat bildi qanča barır ersä Zan* когда душа улетает, тело остается пустым (QBN 120₃) [2, 640 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *ұшу* етістігіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *Басынан бақыт ұшты* – бақытсыздыққа ұшырады; *Құрақ ұшты* – асты-үстіне түсіп бәйек болды; *Мұрттай ұшты* – жалп етті, ұшып түсті; *Ұшып-қонды* – тыным таппады, жеңілтектенді [4, 688 б.].

Жаудың мойнын ию «жауды бағындыру» метафораға негізделген фразеологизмі мына жолдарда көрініс тапқан: Төртіншісі – керек қуат, қайсарлық *Жаудың мойнын иіп*, тегіс жайпарлық! (ҚБ 59).

Қазіргі қазақ тілінде *жау* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *Жау жағадан алғанда* – қиын-қыстау кезде, қысылтаяңда; *Жау жегір* – дұшпанға жем болғыр, талауға түскір; *Жау жүрек* – өжет, батыл, жүректі; *Жау көрді* – дұшпан санады; *Жау қабақ* – түксиген, суық қабақ; *Жау қуғандай* – асығып-үсігіп, асып-сасып; *Жау тигендей* – дүрлігіп, ту талақайы шығып; *Жау түсіргіш* – батыл, ер жүрек [4, 220 б.].

Жан ұшты фразеологизмі «Құтадғу биликтің» 119-шы жолында берілген: *uşıp bardı zan kalbüd quruı* улетала душа, осталась пустая оболочка (QBN 119₁₄) [2, 289 б.]. Қазіргі қазақ тілінде *жан* сөзіне қатысты мынадай фразеологизмдер жасалған: *Жан азабын тартты* – қатты қиналды; *Жан алды* – тірі қалдырмады, өлтірді; *Жан алқымға алды* – мұршасын келтірмеді, тықсырды; *Жан алқымға таянды* (кетті, тақалды, тірелді, тығылды) – қысыл-таяңға кездесті, тықыр таянды; *Жан дәрмен* – жанталас, арпалыс; *Жан дегенде жалғыз* – ең жақын, адал, сенімді; *Жан жүйесін босатты* – сезімі толқыды, көңілін тербетті; *Жан күйтмеді* – жан бақты, жанын күтті; *Жан кірді* – а) тірілді, есін жиды; ә) құлпырды, жайнады; б) риза болды, сүйсінді; *Жанын қиды* – жанын пида етті; *Жаны төзбеді* – жақтырмады, ұнатпады; *Жаны түршікті* – аза бойы тік тұрды, шошыды; *Жаны тынды* – көңілі орнына түсті; *Жаны ұстараның жүзінде тұр* – жаны өлім аузында; *Жаны шошыды* – зәресі ұшты, қорықты; *Жаны шығып кетті* – шыдай алмай қатты қорықты; *Жаны шықсын* – өлмесе өме қатсын; *Жаны шықты* – а) дәмі таусылды, өлді; ә) шамына тиді, ашуланды [4, 205 б.].

Халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдени мұрасы мен рухани байлығы, экономикасы мен қоғамдық саясаты тарихи фразеологизмдерде айқын көрініс тапқан. «Құтадғу билик» тіліндегі фразеологизмдердің жасалуы – бұл ең алдымен метафоралық қайта ойлаудан өткізу туғызған терең семантикалық үдерістер нәтижесі. Тілдегі метафораның жасалу механизмі фразеологияға ұласып, одан әрі дами түседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сыбанбаева А.С. Қазақ тіліндегі концептуалдық метафораның қызметі. Филол. ғыл. кан. дисс. - Алматы, 1999. – 130 б.
- 2 Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Надеяев, Д.М. Насилов, Э.Р.Тенишев,

А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.

3 Қалиев Б., Жылқыбаева А. Сөз мағыналарының негіздері. Оқу құралы. – Алматы, 2002. – 110 б.

4 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

References

1. Sıbanbaeva A.S. Qazaq tilindegi konceptwaldıq metaforanıñ qızmeti. [Function of conceptual metaphor in the Kazakh language]. Dissertation of the candidate of philological sciences. - Almaty, 1999. - 130 p.

2. Eski Türkçe sözlük. [Old Turkic dictionary]. / Pod ed. V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Scherbak. – Leningrad: Nauka, 1969. - S. 676.

3. Qalıev B., Jılqıbaeva A. Söz mağınalarınıñ negizderi. [Basics of word meanings]. Educational tool. – Almaty, 2002. – 110 p.

4. Qazaq tiliniñ sözdigi [Dictionary of the Kazakh language]. / General ed. managed by T. Zhanuzakov. - Almaty: Dyke-Press, 1999. - 776 p.

Zh.A. Abitzhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: abitzhanova.zhanar@mail.ru)

Phraseology based on metaphor

(based on the work of Zh.Balasagun «Kutadgu Bilik»)

Abstract. In this article Metaphor-based phraseology in the language of J. Balasagun's work «Kutadgu bilik» is considered. The creation of phraseological units in the «Kutadgu bilik» language is primarily the result of deep semantic processes caused by metaphorical rethinking. The mechanism of creating a metaphor in the language continues with phraseology and develops further.

Keywords: metaphor, phraseology, semantic process, word meaning, lexical meaning

Ж.А. Абитжанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: abitzhanova.zhanar@mail.ru)

Фразеологизмы, основанные на метафоре

(по произведению Ж. Баласагуна «Кутадгу билик»)

Аннотация. В статье рассматривается метафорическая фразеология в языке произведения Ж.Баласагуна «Кутадгу билик». Создание фразеологизмов в языке «Кутадгу билик» является прежде всего результатом глубоких семантических процессов, вызванных метафорическим переосмыслением. Механизм создания метафоры в языке продолжается фразеологией и развивается дальше.

Ключевые слова: метафора, фразеология, семантический процесс, значение слова, лексическое значение

Автор туралы мәлімет:

Абитжанова Ж.А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-9424-9082.

Information about authors:

Abitzhanova Zh.A. – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-9424-9082.

Сведения об авторах:

Абитжанова Ж.А. – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-9424-9082.